

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Coornhert (Amsterdam 1522-Gouda 1590)

door *Gerrit Voogt*

De auteur is als ideënhistoricus verbonden aan de Kennesaw State University in Amerika en schrijver van *Constraint on Trial*, een studie over Coornhert.

Over boerentucht en de *minderung der schadelijke lediggangers*

BIOGRAFIE

Dirck Volckertsz. Coornhert (1522-1590) behoort wellicht niet tot de beroemdste Nederlandse erflaters van zijn tijd. Er wordt aan hem bijvoorbeeld in de recente canon van de vaderlandse geschiedenis geen aparte aandacht besteed, zoals aan Erasmus, Hugo de Groot of Rembrandt. Niettemin heeft deze Haarlemse humanist, notaris, graveur, vertaler, dichter, toneelschrijver en luis in de pels van gereformeerde predikanten een belangrijke plaats in het geestelijk en maatschappelijk leven van de Nederlandse Republiek in wording. Tijdens zijn leven kreeg hij vooral bekendheid als wederspreker en controversialist. Hij nam het in grote publieke theologische debatten op tegen Donteclock, Saravia en andere gereformeerde coryfeeën. Het grote debat met Saravia over de Heidelbergse Catechismus in 1583, in de raadzaal van de

Hoge Raad in Den Haag, kan terecht als een nationale gebeurtenis worden aangemerkt. Zijn bestrijding van de gereformeerden op het gebied van de predestinatie kregen nog een nagalm zo'n twintig jaar na zijn dood, tijdens de Bestandstwisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Op een spotprent uit die tijd neemt Coornhert posthuum een onflatteuze ereplaats in op de 'Arminiaanse drekwagen', die Arminius en kornuiten regelrecht naar Rome voert.

Coornhert droeg ook veel bij aan de literatuur en de ontwikkeling van het Nederlands als literaire taal door zijn enorme productie aan toneelwerk en gedichten, alsook door zijn vertalingen, bijvoorbeeld een eerste vertaling van Homerus' *Odyssee*. Helaas betekende zijn principiële keuze voor het Nederlands in zijn geschriften dat hij buiten het Nederlandse taalgebied een onbekende grootheid bleef.

Coornherts leven en loopbaan stonden geheel in het teken van de Opstand tegen het Habsburgse Spanje — een strijd die Coornhert vooral zag als gemotiveerd door de wens te worden bevrijd van de godsdienst- en gewetensdwang. Als secretaris van de burgemeesters van Haarlem onderhield hij contacten met de prins van Oranje. Dit resulteerde bij de komst van Alva in Coornherts arrestatie. Tussen september 1567 en april 1568 zat hij gevangen in de Haagse Gevangenpoort. Tijdelijk op vrije voeten gesteld, wist hij te ontsnappen naar Duitsland waar hij tot na Den Briel (1572) en de bevrijding van de Hollandse steden verbleef. Zijn terugkeer naar de opstandige Republiek was niet van lange duur, want nadat hij in opdracht van de Staten van Holland een kritisch rapport had geschreven over de moorddadige antikatholieke acties van Lumey, plaatste de geuzenleider hem op de zwarte lijst. Coornhert zag zich genoopt opnieuw naar Duitsland af te reizen. Na de Pacificatie van Gent keerde hij min of meer definitief terug en besteedde de rest van zijn jaren aan het schrijven en aan zijn debatten. Het laatste jaar van zijn leven stond geheel in het teken van een geschil met de grote humanist Justus Lipsius. Laatstgenoemde had het in zijn *Politica* bestaan te stellen dat er in een staat slechts ruimte was voor één godsdienst, en ietwat ongelukkig Seneca's woorden 'brandt en snijdt' gebruikt ten aanzien van de aangewezen behandeling van godsdienstige dissidenten door de staat.

Coornhert was geen geoefend theoloog. Toch stond veel van zijn werk in het teken van de godsdienst. Hij beschreef een vooral op de ethische praktijk gericht optimistisch systeem, waarin de gelovige nog in dit leven tot volmaakte gehoorzaamheid aan Gods geboden kan geraken, een proces dat hij in detail uitlegde in *Jacob's Ladder*, een traktaat uit 1584. Bruno Becker, die veel voor

het Coornhertonderzoek heeft betekend, noemde Coornhert de 'zestiende-eeuwse apostel der volmaakbaarheid', en dit geloof in menselijke volmaakbaarheid is ook onlosmakelijk verbonden aan Coornherts niet-aflatende strijd tegen godsdienstdwang. Evenals Erasmus zag Coornhert de wilsvrijheid als een cruciaal kenmerk van de mens, en dit leidde tot zijn scherpe kritiek op kernpunten van de gereformeerde dogmatiek, met name op de leer van de erfzonde, de voorbeschikking, of de 'toegerekende rechtvaardigheid'. De toenemende trend om de gereformeerde orthodoxie dwingend voor te schrijven (bijvoorbeeld in de vorm van de Heidelbergse Catechismus, die vanaf 1582 op de scholen werd ingevoerd) deed Coornhert telkens weer in de pen of op het spreekgestoelte klimmen. Veel van zijn energie ging aldus op aan oppositie en debat, waarin hij het niet alleen opnam tegen de gereformeerden, maar ook tegen de doopsgezinden, of tegen het 'Huis der Liefde' van Hendrik Nicolaes (vanwege de persoonsverheerlijking).

Maar Coornherts *Weltanschauung* leverde ook positieve resultaten op, bijvoorbeeld in de vorm van een baanbrekend werk op het gebied van de tolerantie, de *Synodus van der Conscientien Vryheydt* (1582), en in zijn voornoemde ethiek, *Zedekunst*, de eerste Europese ethica die in een landstaal werd geschreven. In samenwerking met Jacob van Heemskerck maakte hij een groot aantal moralistische gravures, en hij deed voorstellen voor de oprichting van een soort samenop-wegkerk die de Collegianten pas in de volgende eeuw in de praktijk brachten.

MISDAAD EN STRAF

In dit positieve kader vallen ook Coornherts voorstellen voor het terugbrengen van de criminaliteit, waarvan hij de eerste kladversie opstelde tijdens zijn verblijf in de Gevan-

genpoort in 1567. Twintig jaar later werkte hij zijn ideeën verder uit in een aan de Staten van Holland opgedragen traktaat met als titel: *Boeventucht ofte middelen tot mindering der schadelijke ledigganghers*.

Coornherts voorstellen, voor het eerst geformuleerd toen hij zelf gevangen zat en tijd had om over de problematiek na te denken, werden ingegeven door het probleem van de in zijn tijd zienderogen toenemende aantallen misdadigers en het groeiende gevoel van onveiligheid onder het burgerdom. De tweede helft van de zestiende eeuw was een tijd van forse bevolkingsgroei in heel Europa, in de Lage Landen gekoppeld aan de ontwrichting veroorzaakt door de lange oorlog met Habsburg. Er waren veel ontheemden en ontwortelden, landlopers en vagebonden. Coornhert merkte op dat de plakkaatswaarin misdadigers met zware lijfstraffen en de dood werden bedreigd, in de praktijk weinig leken uit te halen. Bovendien tekende hij aan dat de baljuwen en schouten vaak laks waren in de vervolging van de arme criminelen. Ze paktten liever rijken op, want daar viel nog munt uit te slaan (gevangenen moesten in hun eigen onderhoud voorzien). Coornhert zag ook anderszins het oorzakelijk verband tussen armoede en criminaliteit, maar in zijn oorspronkelijke voorstellen ging het hem vooral om de behandeling van criminelen. Hij poneerde drie hoofdredenen waarom de misdaad volgens hem zo welig tierde. Allereerst was daar het 'ledigh brassen', het zuipen, rondhangen, niets omhanden hebben, kortom de ledigheid. Verder was het algemeen bekend dat er maar een kleine kans bestond dat het geboefte werd gepakt, dus was er weinig om hen af te schrikken. En de doodstraf, het grofste geschut dat men dacht in te zetten tegen criminelen, maakte al helemaal weinig indruk op hen. Dood moeten we toch, redeneerden misdadigers, beter het risico nemen van een snel einde

(wat hij noemt een 'quade voormiddaghe', een vervelend ochtendje) dan een lang leven van armoede en ellende, gevolgd door een slepend en pijnlijk sterfbed. Coornhert was niet principieel tegen de doodstraf, maar enthousiast was hij ook niet, en hij zette grote vraagtekens achter de veronderstelde afschrikwekkende werking. Zijn advies tegen de doodstraf in *Boeventucht* werd dus niet ingegeven door mededogen, integendeel, hij stelde een behandeling voor die in zijn ogen veel afschrikwekkender was en die de gemeenschap tevens profijt kon opleveren, want het 'werkschuw tuig' werd aan het werk gezet en kon aldus zijn leven beteren.

Het doel van de maatregelen die Coornhert voorstelde, is drieledig: ze zijn allereerst preventief, om te zorgen dat goede mensen niet op het slechte pad raken. Verder hebben ze een reclasseringsfunctie en zijn bedoeld om de ontspoorde weer op het rechte spoor te brengen, uit angst voor schande en pijn. Ten slotte is er ook een laagste niveau, waar de straf simpelweg ten doel heeft de hopeloze gevallen uit de maatschappij te verwijderen en de burger te beschermen. In dit laatste geval gaat het om de onaansprekbaren, met wie niets meer valt te beginnen.

Deze voorstellen zijn niet enkel pragmatisch: ze weerspiegelen ook Coornherts optimistische perfectisme, zijn op zichzelf praktische en steeds als haalbaar aangeprezen programma van een geleidelijke, gefaseerde opklimming van de volmaakbare mens tot toenemende gehoorzaamheid aan God. Er wordt immers onderscheiden tussen de goede en de kwade, maar nog geneeslijke lieden aan de ene kant en de verstokte 'schelmen' aan de andere kant. De ledigheid staat in zijn visie gelijk aan de zonde. En zoals de oefening van deugden de zondige mens kan wegvooien van de zonde, zo kunnen de leeglopers worden verbeterd en genezen via werk.

Het idee van de registratie van de ‘ledighe brassers’ leidde tot de uitwerking van enige gedachten over preventie in het traktaat van 1587. Coornhert stelde in dit verband voor dat in de stadswijken commissies van toezicht moeten worden georganiseerd, bestaande uit vier huismoeders die werk distribueren onder de vrouwen, en vier mannen die toezien op de tewerkstelling van jonge en oudere mannelijke werklozen. Ter bescherming van de behoeftige burgers en het beetje werk dat er is, moeten ‘vreemde’ bedelaars, die van buiten komen, worden geweerd, en degenen die zulke bedelaars herbergen, moeten worden bestraft. De stad en/of de welgestelde burgers zouden deze in te stellen werkplaatsen geldelijk moeten steunen, schrijft hij, waarbij hij er, zoals op veel plaatsen, fijntjes op wijst dat er met Gods zegen ook goede winst van deze onderneming valt te verwachten.

We zien hier dat Coornherts voorstellen niet alleen stoelen op Plato’s penologische theorie, waarin straf vooral dient ter verbetering van de misdadiger. Restitutie speelt namelijk ook een rol. Coornhert verwijst bijvoorbeeld naar ‘de onschatbare winst die men zal halen uit de verpachting of exploitatie van de (...) beurtschepen’ die de gedetineerden zullen roeien. Om in te spelen op de afkeer onder de regenten van nodeloze verspilling, trekt Coornhert een vergelijking met slaven of zelfs met wilde beesten: met slaven, schrijft hij, wordt immers ook winst gemaakt, en wilde beesten werden eerst ook zinloos gedood tot men ze later leerde temmen tot bevordering van het algemene nut. Het probate middel dat Coornhert voorstelde om ontsnapping van de ergste criminelen te voorkomen, doet overigens ook aan slaavernij denken: men moet hen brandmerken in het gezicht, of de neus splijten.

Het is onmogelijk een oorzakelijk verband te bewijzen tussen de voorstellen van

Coornhert en de stichting van het Amsterdamse Rasphuis aan de Heiligeweg (1596), of het Spinhuis, waar gedetineerden inderdaad aan het werk werden gezet. Toch lijkt die invloed wel aannemelijk. Coornherts vriend Spiegel schreef in 1589 een rapport aan de vroedschap van Amsterdam (waarvan Spiegels broer deel uitmaakte) getiteld ‘Bedenking op het grondvesten van ’t tuchthuis’. Het Rasphuis stond na zijn stichting eerst bekend als tuchthuis en deze naam bevat wellicht een verwijzing naar Coornherts voorstel in *Boeventucht*. Spinhuis en Rasphuis werden internationaal vermaard en vooral het Rasphuis werd zelfs een toeristische trekpleister, met als één van de speciale attracties de zogenoemde verdrinkingscel, waarin van luiheid betichte delinquenten moesten hopen om niet te verzuipen. Een pamflet uit die tijd sprak van de dagelijkse mirakelen die zich voordeden in het tuchthuis, waar Sint Labor en Sint Raspus erin slaagden maatschappelijke nietsnutten om te toveren in nijvere lieden.

DE ACTUALITEIT VAN COORNHERT

Van onze afstand van ruim vier eeuwen bezien, lijken Coornherts concrete voorstellen misschien weinig relevant of actueel, maar we zien in zijn *Boeventucht* wel de impuls om met een praktische en constructieve oplossing te komen voor een nijpend probleem. Ook zien we Coornherts inzicht in het verband tussen werk, of beter de afwezigheid daarvan, en recidive of preventie. De actualiteit van dit idee blijkt uit een recent initiatief van het Platform Criminaliteitsbeheersing IJsselland, waar grote ondernemers vrijgekomen criminelen een baan aanboden vanuit het project ‘Genoeg gezeten...’. Dit is nog steeds — of wordt opnieuw — gezien als een constructieve oplossing *tot mindering der schadelijke ledigganghers*.